

УДК 316.624.2

Бутилiна О. В.

канд. соц. н., доцент,
доцент кафедри соціології управління та соціальної роботи
соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

МАРГІНАЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК ВИНИКНЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ КЛІЄНТІВ

У статті розглянуто основні групи клієнтів соціальної роботи. Проаналізовано типологію клієнтів за комбінацією їх характеристик. Робиться припущення про маргінальний стан клієнтських груп. Визначено моделі поведінки різних груп клієнтів та вплив маргінального стану на вибір способів подолання соціальних проблем. Okремо досліджується відносно нова категорія клієнтів соціальної роботи – внутрішньо переміщені особи. Робиться висновок про затяжний характер виходу із маргінального становища представників цієї категорії та перевагу пасивних моделей поведінки при вирішенні життєвих проблем.

Ключові слова: клієнт соціальної роботи, маргінальність, внутрішньо переміщені особи, соціальна проблема, модель поведінки.

В статье рассматриваются основные группы клиентов социальной работы. Проанализирована классификация клиентов по их характеристикам. Делается предположение о маргинальном положении клиентских групп. Определяются модели поведения различных групп клиентов и влияние маргинального положения на выбор способов преодоления социальных проблем. Отдельно исследуется относительно новая категория клиентов социальной работы – внутренне перемещенные лица. Делается вывод о затяжном характере выхода из маргинального состояния представителей этой категории и преобладание пассивных моделей поведения при решении жизненных проблем.

Ключевые слова: клиент социальной работы, маргинальность, внутренне перемещенные лица, социальная проблема, модель поведения.

In the article the main groups of clients of social work are considered. The classification of clients is analyzed by their characteristics. The marginal position of client groups is proposed. The models of behavior of different client groups and also influence of the marginal position on the choice of ways to overcome social problems are determined. The relatively new category of clients of social work – internally displaced persons – is separately studied. The conclusion about the protracted nature of the exit from the marginal state of representatives of this category and prevalence of passive patterns of behavior in solving life problems is made.

Keywords: the client of social work, marginality, internally displaced persons, social problem, model of behavior.

Актуальність. У будь-якому суспільстві завжди існують окремі групи й прошарки, які перебувають у складному життєвому становищі. Ці люди переживають кризові (переламні) періоди, долають важкі психологічні стани, намагаються вирішити непрості соціальні проблеми. Вагома частка цих проблем виникає внаслідок незалежних від особи суспільних трансформацій. Так, реорганізація виробництва стає причиною безробіття для певної частки працівників, військові конфлікти призводять до фізичного й психологічного каліцтва та, навіть, втрати рідних людей, низький рівень життя обумовлює матеріальні проблеми багатодітних, неповних, молодих сімей, поширення девіантних форм поведінки, особливо, серед молоді, посилюються міграційні процеси. Такі особи й групи найчастіше стають клієнтами

соціальної роботи, адже самотужки вийти із складної життєвої ситуації їм не вдається. Підсилюється ця неспроможність станом невизначеності (перехідності), в якому перебувають представники цієї категорії та недостатнім усвідомленням власних проблем і ресурсів, необхідних для їх розв'язання.

В умовах сучасного українського суспільства очевидною стає тенденція ускладнення соціально-економічного, політичного становища, що у свою чергу призводить до збільшення кількості осіб, котрі потрапляють у непрості життєві обставини й потребують різної допомоги в їх подоланні. Накопичення проблем обумовлює погіршення соціального й психологічного самопочуття цих людей. Природним чином вони маргіналізуються, витісняються із звичних соціально ефективних систем взаємодії. Відповідно, розширюється й стає більш складною клієнтська база соціальної роботи, з'являються нові групи клієнтів. Погодимось із Л. Бевзенко, яка зазначає, що «Підґрунтям для соціально-психологічної маргінальності... є та рухливість та хаотичність нашого сучасного культурного простору, яка відповідає хаотичності політичних та економічних процесів» [1, с.171].

Актуальним у цьому контексті нам бачиться аналіз способів вирішення соціальних проблем різних категорій клієнтів соціальної роботи, вихід із маргінального становища та побудова моделей поведінки.

Ступінь розробленості проблематики. Поняття та характеристики «клієнта» соціальної роботи добре досліджені. Різні підходи до класифікації груп клієнтів та соціальних проблем, з якими вони стикаються, представлені в роботах таких науковців, як М. Фірсов, Е. Студенова [2], Є. Холостова, П. Павленок, О. Іванова, Л. Тюптя та ін. Проведений аналіз літератури з проблеми маргінальності показав, що у світовій соціології існує доволі ґрунтовна традиція вивчення цього соціального явища. Її витoki можна знайти в роботах К. Маркса (ідея відчуження) та Г. Зімеля (концепція соціальної диференціації). Класичне визначення феномену маргінальності надав у межах концепції екологічної соціології Р. Парк. Воно знайшло подальший розвиток у роботах американських (Е. Стоунквіст, М. Голдберг) та західноєвропейських (Ж. Кланфер та А. Фарж) соціологів. У дослідженнях Є. Старикова, Л. Бевзенко [1], Ю. Бродецької, Р. Онуфрієвої, І. Попової [6], М. Шульги, З. Голенкової, А. Черниш та ін. представлено сучасне тлумачення маргінальності. Зважаючи на добру розробленість поняття маргінальності, на наш погляд, недостатньо досліджено питання впливу маргінального стану клієнта соціальної роботи на формування моделей поведінки подолання складних життєвих ситуацій.

З огляду на зазначене, *метою статті* є визначення впливу маргінального стану клієнтів соціальної роботи на вирішення соціальних проблем та виробітку відповідних моделей поведінки. Досягнення мети обумовлює вирішення наступних завдань: 1) проаналізувати типологію клієнтів за комбінацією їх характеристик, 2) дослідити моделі поведінки різних груп клієнтів та вплив маргінального стану на вибір способів подолання соціальних проблем, 3) зосередити увагу на вивченні соціального стану відносно нової категорії клієнтів соціальної роботи – внутрішньо переміщені особи.

Суспільство – складна система, яка має властивість постійно змінюватись. Розвиваються, ускладнюються або стають неактуальними певні підсистеми, зв'язки, організації. Невід'ємною частиною цих змін стає людина. Реагуючи на виклики сучасності, індивід має виробляти відповідні моделі поведінки, які забезпечать задоволення актуалізованих потреб й зменшать ризики виникнення соціальних проблем. Різною мірою люди здатні на здійснення певних змін у житті. Інтенсивність і спрямованість трансформацій у нашому суспільстві обумовлює високу імовірність виникнення несприятливих умов життєдіяльності для значної частки населення. Тож, ризик «витіснення» із системи ефективних соціальних відносин для цих індивідів та груп є доволі великим. Виходячи з цього, можна доєднатись до положення авторів підручника «Теорія соціальної роботи» М. Фірсова та Е. Студенової, які визначають: «клієнт – будь-який суб'єкт, що має проблеми. Їм може бути індивід, група, спільнота» [2, с. 264]. Найбільш узагальнюючими ознаками суб'єктів, які виступають клієнтами соціальної роботи є нездатність задовольнити актуалізовану потребу, що породжує соціальні проблеми, які індивіди неспроможні вирішити самотужки; обмеженість здатностей та ресурсів для подолання складних ситуацій, що виникає внаслідок соціальної маргіналізації (витіснення, відчуження); негативний емоційно-психологічний стан, переважання відчуття пригнічення і безсилля перед життєвими обставинами. Тому метою соціальної роботи є, по-перше, визначення соціальної проблеми та ресурсів клієнта, по-друге діагностика його соціально-психологічного стану, по-третє, знаходження комплексу найбільш дієвих засобів для вирішення його життєвих труднощів.

В одній з недавніх публікацій авторами статті пропонується визначати декілька груп характеристик, за якими можна типологізувати клієнтів соціальної роботи. Об'єктивні характеристики

клієнта соціальної роботи: вік; стать; рівень освіти; стан здоров'я; сімейний стан; наявність утриманців (діти, наявність непрацевдатних осіб під опікою); місце проживання (жителі мегаполісів, сільські мешканці); соціально-професійний статус (працевлаштовані, безробітні, ті, що перебувають у декретній відпустці, домогосподарки); матеріально-економічне становище (малозабезпечені, ті, що проживають за межею бідності). Індивідуально-особистісні характеристики клієнта соціальної роботи: індивідуально-типологічні властивості особистості (акцентуація характеру, особливості темпераменту, адекватність самооцінки); ставлення до життєвих труднощів (агресія, апатія, смиренність, неприйняття, злість, байдужість); наслідки важкої життєвої ситуації (інвалідність, розлучення, девіантна поведінка, безробіття, соціальне сирітство); бажання вирішувати і вміння «бачити» проблему (заперечення проблеми, саморуйнівна поведінка, активна позиція в подоланні труднощів). Специфічні характеристики клієнта соціальної роботи притаманні конкретній особі, соціальній групі, спільноті. Наприклад, при характеристиці життєвих труднощів клієнтів з обмеженими можливостями, крім зазначених об'єктивних та індивідуально-особистісних характеристик, розглядаються основні категорії їх життєдіяльності, їх здатності до самообслуговування, навчання, трудової діяльності, орієнтації в часі та просторі [3].

Оскільки, як ми зазначали вище, для будь-якого клієнта соціальної роботи головною ознакою є наявність незадоволеної потреби як показник соціальної проблеми, то важливо зрозуміти як визначені характеристики незалежно та у комбінації одна з іншою здатні впливати на його становище та здатність долати життєві труднощі. Проблема клієнта відображає невідповідність між бажаним станом та можливістю його досягнення. Ці невідповідності загострюються недостатністю ресурсів, які може використовувати особа для досягнення цілей. Так, об'єктивні характеристики дають уявлення про можливість застосування таких ресурсів, як освіченість та кваліфікація, матеріальні статки, фізичне здоров'я тощо; індивідуально-особистісні – життєвий досвід, комунікативні здібності, моделі поведінки, емоційна налаштованість та ін.; специфічні – актуалізуються в контексті конкретної ситуації клієнта (це можуть бути окремі здібності, нестандартні форми поведінки, особливості мислення й сприйняття). Зазвичай, брак ресурсів, пов'язаних із об'єктивними факторами робить людину вразливою, зменшує її шанси на ефективне вирішення проблеми. Саме ці чинники характеризують становище клієнта як маргінальне. В попередніх публікаціях, ми розглядали структурні елементи маргінальної ситуації та стратегії поведінки маргіналів (див. докладніше 4, 5). Нами доведено, що обмежений доступ до різних значимих для особистості ресурсів витісняє на її «периферію» відповідної системи відносин, тобто маргіналізує. Так, наприклад, недостатній рівень освіти, низька кваліфікація, відсутність необхідних професійних навичок роблять неймовірно складною інтеграцію особи в певні професійні структури, а іноді взагалі унеможливають працевлаштування. Це, в свою чергу, обмежує здатності особи використовувати й інші ресурси: матеріальні й фінансові, статусні, особистісні, з'являється ризик саморуйвної та асоціальної поведінки. Тож, об'єктивні чинники, які підкріплюються індивідуально-особистісними створюють маргінальну ситуацію клієнтів соціальної роботи.

Варто зазначити, що для більшої частки маргінальних суб'єктів притаманні занепадницькі настрої, небажання змінювати ситуацію, песимізм в оцінках майбутнього. Ці характеристики обумовлюють намагання перекласти тягар вирішення власних проблем на сторонніх осіб, певні інституції, державу. Для цих категорій природною є життєва стратегія, яка заснована на пасивному зовнішньому прилаштуванні до умов, що змінились [4]. Підкріплюючись відчуттями розчарування і безсилля, соціальні проблеми такої групи клієнтів соціальної роботи часто роблять безуспішними будь-які намагання фахівців допомогти змінити ситуацію на краще. Такі особи віддають перевагу стратегії «плити за течією», ніж вибудовувати власне майбутнє. Частіше такими клієнтами є люди похилого віку, особи, котрі внаслідок військових конфліктів чи природних, техногенних катастроф, втратили домівку, рідних, колишні засуджені, безхатьки, індивіди з різними формами адикції тощо.

Іншою моделлю поведінки виступає активна життєва стратегія, що характеризується намаганнями якомога швидше інтегруватись у бажане середовище, подолати труднощі. Такі клієнти активно взаємодіють із фахівцями, ініціюють перетворення, дотримуються чітких планів роботи. Мета соціального працівника, скоріше скерувати активність клієнта, ніж завзято впливати на нього. Маргінальність таких клієнтів характеризується незавершеністю переходу до нового соціального статусу.

Отже, для всіх клієнтів соціальної роботи буде характерна така ознака як перебування у маргінальному становищі, тобто в стані переходу до іншого статусу, знаходженні на «периферії» певних соціоструктурних утворень.

Звернімося до аналізу соціальних груп, які за рядом ознак можуть бути віднесені до маргінальних прошарків у сучасному суспільстві. Слідом за І. Поповою [6], українські дослідники С. Ципко та Х. Кріслата [7] характеризують такі нові маргінальні групи, як «постспеціалісти», «нові агенти» та «вимушені мігранти». Якщо перші дві групи є «продуктом» розпаду радянського суспільства та поширенням ідеї вільного ринку та капіталістичних відносин на терені незалежних держав, то категорія «вимушених мігрантів», до якої І. Попова відносить «біженців і переселенців з інших регіонів держави та з країн «близького зарубіжжя» [6, с. 70], в умовах сучасної України набуває нового (іншого) забарвлення. Військовий конфлікт на сході держави став чинником поповнення соціально вразливих категорій населення, які традиційно виступали клієнтами соціальної роботи.

Отже, відносно новим клієнтом соціальної роботи в реаліях українського суспільства стали внутрішньо переміщені особи. Розрив соціальних зв'язків (професійних, дружніх, сімейних тощо), вимушена зміна місця проживання, необхідність адаптації до нових умов, складний емоційно-психологічний стан – це ті характеристики, за якими можна віднести представників цієї групи до маргінальних прошарків. Відмінною рисою цих клієнтів є вимушеність такого стану, адже особи не за власним бажанням і не з особистих причин здійснювали такі переміни в житті. Можливо цим можна пояснити високий рівень пасивності у вирішенні проблем. Дані чисельних соціологічних досліджень свідчать про утриманські настрої з боку внутрішньо переміщених осіб та недовіру до соціальних інституцій. Зокрема, І. Євдокимова зазначає, що серед внутрішньо переміщених осіб у м. Харкові поширені пасивні моделі поведінки щодо вирішення проблемної ситуації, в якій вони опинилися та небажання переселенців щось робити самостійно [8]. Це однозначно характеризує життєву стратегію, яка заснована на пасивному зовнішньому прилаштуванні до умов, що змінилися. Отже, окрім безпосередніх задач, які вирішує соціальний працівник, надаючи допомогу внутрішньо переміщеним особам, додається вимога сприяння відновленню соціально важливих зв'язків та активізація особистісних ресурсів для виходу із маргінального становища.

Висновки. Стан маргінальності є внутрішньо притаманним клієнтам соціальної роботи. Потреба в сторонній допомозі при вирішенні соціальних проблем виступає наслідком дії об'єктивних та індивідуально-особистісних характеристик різних категорій клієнтів. Подолання маргінального стану корелює із моделями поведінки, які реалізує особа. Для представників такої групи як внутрішньо переміщені особи властивий зтяжний характер виходу із маргінального становища та перевага пасивних моделей поведінки при вирішенні життєвих проблем.

Література:

1. Бевзенко Л. Маргинализация в переходном обществе. Связь с социальным успехом // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 170-172.
2. Фирсов М. В., Студенова Е. Г. Теория социальной работы: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛА ДООС, 2001. – 432с.
3. Касаркина Е. Н., Горобец Л. Е., Тузова Ю. А. Типологии клиентов социальной работы [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: http://www.rusnauka.com/6_PNI_2012/Psihologia/14_102218.doc.htm
4. Бутиліна О. В. Маргінальна ситуація: структура та соціальні наслідки / О. В. Бутиліна // Український соціум. – 2012. – №2. – С. 17-25.
5. Бутиліна О. В. Концепція поля та капіталу П. Бурдьє в поясненні феномена маргінальності / О. В. Бутиліна // Вісник ХНУВС. – 2014. – №3 (66). – С. 232-240.
6. Попова И. П. Новые маргинальные группы в российском обществе (теоретические аспекты исследования) / И. П. Попова // Социс. – 1999. – № 7. – С. 62-71.
7. Ципко С., Кріслата Х. «Нові маргінальні групи» у соціальній структурі сучасного суспільства: теоретичний аспект дослідження [Електронний ресурс] // Релігія та Соціум. – 2015. – №1-2 (17-18) – Режим доступу до журналу: [http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup1-2\(17-18\)/24.pdf](http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup1-2(17-18)/24.pdf)
8. Євдокимова І. А. Проблеми державних та комунальних соціальних служб у задоволенні потреб внутрішньо переміщених осіб в м. Харкові // «SOCIOПРОСТІР: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи», № 6 (2017). – С. 39-46.